

La comunicazione esemplare, 28 luglio 2021

Gigi Spina, sito bibliografico: www.luigigispina.altervista.org

Schema della lezione

1) Un esperimento col film *La guerra dei Roses*, di Danny De Vito (*The War of the Roses*, USA 1989).

2) L'esempio (παράδειγμα, *exemplum*) nella trattatistica retorica greca e romana: etimologia, classificazione, funzione, uso.

Testi di riferimento:

Aristotele, *Retorica*, II 20. 1393a 23 - 1394a 18.

Quintiliano, *Institutio oratoria*, V 11, 1-44.

3) Esempi di esempi; l'esempio nella pratica didattica.

Lecture di riferimento:

- Luigi Spina, *Aristotele al lavoro: Due note sulla Retorica*, in L. Calboli Montefusco (ed.), *Papers on Rhetoric*, IX, Roma 2008, pp. 213-238.

<http://luigigispina.altervista.org/wp-content/uploads/2017/06/SPINAPoRh.pdf>

- Claudia Uccello, *Paradeigma: l'esempio per l'argomentazione*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2021.

- Guy Westwood, *The Rhetoric of the Past in Demosthenes and Aeschines: Oratory, History, and Politics in Classical Athens*, Oxford, Oxford University Press, 2020.

Riporto qui i testi di Aristotele e di Quintiliano indicati al punto 2. Nel corso della lezione mi fermerò comunque sui punti principali, anche in traduzione.

Aristotele, *Retorica* II 20. 1393a 23 - 1394a 18

classificazione aristotelica;

formula aristotelica introduttiva dell'esempio addotto;

proposta persuasiva interna all'esempio;

connessione argomentativa interna all'esempio.

Παραδειγμάτων δὲ εἶδη δύο· ἓν μὲν γάρ ἐστιν παραδείγματος εἶδος τὸ λέγειν πράγματα προγενομένα, ἓν δὲ τὸ αὐτὸν ποιεῖν. τούτου δὲ ἓν μὲν παραβολὴ ἓν δὲ λόγοι, οἷον οἱ Αἰσώπειοι καὶ Λιβυκοί.

Ἔστιν δὲ τὸ μὲν πράγματα λέγειν τοιόνδε τι, ὥσπερ εἴ τις λέγοι ὅτι δεῖ πρὸς βασιλέα παρασκευάζεσθαι καὶ μὴ ἔαν Αἴγυπτον χειρώσασθαι· καὶ γὰρ πρότερον Δαρείος οὐ πρότερον διέβη πρὶν Αἴγυπτον ἔλαβεν, λαβὼν δὲ διέβη, καὶ πάλιν Ξέρξης οὐ πρότερον ἐπεχείρησεν πρὶν ἔλαβεν, λαβὼν δὲ διέβη, ὥστε καὶ οὗτος ἔαν λάβῃ, διαβήσεται, διὸ οὐκ ἐπιτρεπτόν.

παραβολή δὲ τὰ Ὀικρατικά, ὡςπερ ἂν εἴ τις λέγοι ὅτι οὐ δεῖ κληρωτοὺς ἄρχειν ὅμοιον γὰρ τοῖς ἀθλητὰς κληροῖη μὴ οἷ δύνανται ἀγωνίζεσθαι ἀλλ' οἷ ἂν λάχωσιν, ἢ τῶν πλωτήρων ὄντινα δεῖ κυβερνᾶν κληρώσειεν, ὡς δεῖον τὸν λαχόντα ἀλλὰ μὴ τὸν ἐπιετώμενον.

λόγος δέ, ὄλιος ὁ Στρηιχόρου περὶ Φαλάριδος καὶ <δ> Αἰσώπου ὑπὲρ τοῦ δημαγωγοῦ.

Στρηιχόρος μὲν γὰρ ἐλομένων στρατηγὸν αὐτοκράτορα τῶν Ἱμεραίων Φάλαριν καὶ μελλόντων φυλακὴν διδόναι τοῦ σώματος, τᾶλλα διαλεχθεὶς εἶπεν αὐτοῖς λόγον ὡς ἵππος κατεῖχε λειμῶνα μόνος, ἐλθόντος δ' ἐλάφου καὶ διαφθείροντος τὴν νομὴν βουλόμενος τιμωρῆσθαι τὸν ἔλαφον ἠρώτα τινὰ ἄνθρωπον εἰ δύναται ἂν μετ' αὐτοῦ τιμωρῆσθαι τὸν ἔλαφον, ὃ δ' ἔφησεν, ἐὰν λάβῃ χαλινὸν καὶ αὐτὸς ἀναβῆ ἔπ' αὐτὸν ἔχων ἀκόντια· συνομολογήσας δὲ καὶ ἀναβάντος ἀντὶ τοῦ τιμωρῆσθαι αὐτὸς ἐδούλευσε τῷ ἀνθρώπῳ. "οὕτω δὲ καὶ ὑμεῖς", ἔφη, "ὄρατε μὴ βουλόμενοι τοὺς πολεμίους τιμωρῆσθαι τὸ αὐτὸ πάθητε τῷ ἵππῳ"· τὸν μὲν γὰρ χαλινὸν ἔχετε ἤδη, ἐλόμενοι στρατηγὸν αὐτοκράτορα· ἐὰν δὲ φυλακὴν δώτε καὶ ἀναβῆναι ἐάσητε, δουλεύσετε ἤδη Φαλάριδι".

Αἰσώπος δὲ ἐν Σάμῳ δημηγορῶν κρινομένου δημαγωγοῦ περὶ θανάτου ἔφη ἀλώπεκα διαβαίνουσαν ποταμὸν ἀπωσθῆναι εἰς φάραγγα, οὐ δυναμένην δὲ ἐκβῆναι πολὺν χρόνον κακοπαθεῖν καὶ κυνοραϊστὰς πολλοὺς ἔχασθαι αὐτῆς, ἐχίνον δὲ πλανώμενον, ὡς εἶδεν αὐτήν, κατοικτεῖραντα ἐρωτᾶν εἰ ἀφέλοι αὐτῆς τοὺς κυνοραϊστὰς, τὴν δὲ οὐκ ἔαν· ἐρομένου δὲ διὰ τί, "ὅτι οὗτοι μὲν" φάναι "ἤδη μου πλήρεις εἰσὶ καὶ ὀλίγον ἔλκουσιν αἶμα, ἐὰν δὲ τούτους ἀφέλητε, ἕτεροι ἐλθόντες πεινῶντες ἐκπιῶνται μου τὸ λοιπὸν αἶμα". "ἀτὰρ καὶ ὑμᾶς, ἄνδρες Σάμιοι, οὗτος μὲν οἰδὲν ἔτι βλάψει (πλούσιος γὰρ ἔστιν), ἐὰν δὲ τούτον ἀποκτείνητε, ἕτεροι ἤξουσι πένητες, οἱ ὑμᾶς ἀναλώσουσι τὰ λοιπὰ κλέπτοντες."

Quintiliano, *Institutio oratoria* V, 11, 1-22, 34

classificazione quintilianea (e ciceroniana) in confronto con quella greca

meccanismo dell'esempio e formula introduttiva

esempio di esempio

connessione argomentativa interna all'esempio.

[1] Tertium genus, ex iis quae extrinsecus adducuntur in causam, Graeci uocant παράδειγμα, quo nomine et generaliter usi sunt in omni similibus adpositione et specialiter in iis quae rerum gestarum auctoritate nituntur. Nostri fere similitudinem uocare maluerunt quod ab illis parabole dicitur, hoc alterum exemplum, quamquam et hoc simile est, illud exemplum. [2] Nos, quo facilius propositum explicemus, utrumque παράδειγμα esse credamus et ipsi appellemus exemplum. Nec uereor ne uidear repugnare Ciceroni, quamquam conlationem separat ab exemplo. Nam idem omnem argumentationem diuidit in duas partes, inductionem et ratiocinationem, ut plerique Graecorum in παραδείγματα et ἐπιχειρήματα, dixeruntque παράδειγμα ῥητορικὴν ἐπαγωγὴν. [3] Nam illa, qua plurimum est Socrates usus, hanc habuit uiam, cum plura interrogasset quae fateri aduersario necesse esset, nouissime id de quo quaerebatur inferret ut simile concessis. [Id est inductio.] Hoc in oratione fieri non potest, sed quod illic interrogatur, hic fere sumitur. [4] Sit igitur illa interrogatio talis: 'Quod est pomum generosissimum? Nonne quod optimum?' Concedetur. 'Quid? equus qui generosissimus? Nonne qui optimus?' Et plura in eundem modum. Deinde, cuius rei gratia rogatum est: 'quid? homo nonne is generosissimus qui optimus?' Fatendum erit. [5] Hoc in testium interrogatione ualet plurimum, in oratione perpetua dissimile est: aut enim sibi ipse respondet orator: 'Quod pomum generosissimum? Puto quod optimum. Et equus? Qui uelocissimus. Ita hominum non qui claritate nascendi, sed qui uirtute maxime excellit' *

Omnia igitur ex hoc genere sumpta necesse est aut similia esse aut dissimilia aut contraria. Similitudo adsumitur interim et ad orationis ornatum; sed illa cum res exiget, nunc ea quae ad probationem pertinent exequare. [6] Potentissimum autem est inter ea quae sunt huius generis quod proprie uocamus exemplum, id est rei gestae aut ut gestae utilis ad persuadendum id quod intenderis commemoratio. Intuendum igitur est totum simile sit an ex parte, ut aut omnia ex eo sumamus aut quae utilia erunt. *Simile est: 'iure occisus est Saturninus sicut Gracchi'.* *Dissimile: [7] 'Brutus occidit liberos prodicionem molientis, Manlius uirtutem filii morte multauit'.* *Contrarium: 'Marcellus ornamenta Syracusanis hostibus restituit, Verres eadem sociis abstulit'.* Et probandorum et culpandorum ex his confirmatio eosdem gradus habet. [8] Etiam in iis quae futura dicemus utilis similibus admonitio est, ut si quis dicens Dionysium idcirco petere custodes salutis suae

ut eorum adiutus armis tyrannidem occupet, hoc referat exemplum, eadem ratione Pisistratum ad dominationem peruenisse.

[9] Sed ut sunt exempla interim tota similia, ut hoc proximum, sic interim **ex maioribus ad minora, ex minoribus ad maiora** ducuntur. 'Si propter matrimonia uiolata urbes euersae sunt, quid fieri adultero par est?' 'Tibicines, cum ab urbe discessissent, publice reuocati sunt: **quanto magis** principes ciuitatis uiri et bene de re publica meriti, cum inuidiae cesserint, ab exilio reducendi!' **Ad exhortationem uero praecipue ualent inparia.** [10] Admirabilior in femina quam in uiro uirtus. **Quare**, si ad fortiter faciendum accendatur aliquis, non tantum adferent momenti Horatius et Torquatus quantum illa mulier cuius manu Pyrrhus est interfectus, et ad moriendum non tam Cato et Scipio quam Lucretia: **quod ipsum est ex maioribus ad minora.** [11] Singula igitur horum generum ex Cicerone (nam unde potius?) exempla ponamus. **Simile est hoc pro Murena:** 'etenim mihi ipsi accidit ut cum duobus patriciis, altero improbissimo [atque audacissimo], altero modestissimo atque optimo uiro, peterem: superauit tamen dignitate Catilinam, gratia Galbam'. [12] **Maius minoris pro Milone:** 'Negant intueri lucem esse fas ei qui a se hominem occisum esse fateatur. In qua tandem urbe hoc homines stultissimi disputant? Nempe in ea quae primum iudicium de capite uidit M. Horati, fortissimi uiri, qui nondum libera ciuitate tamen populi Romani comitiis liberatus est, cum sua manu sororem esse interfectam fateretur'. **Minus maioris:** 'occidi, occidi, non Spurium Maelium, qui annona leuanda iacturisque rei familiaris, quia nimis amplecti plebem uidebatur, in suspicionem incidit regni adpetendi' et cetera, deinde: 'sed eum (auderet enim dicere, cum patriam periculo liberasset) cuius nefandum adulterium in puluinaribus', et totus in Clodium locus.

[13] **Dissimile pluris casus habet. Fit enim genere modo tempore loco ceteris**, per quae fere omnia Cicero praepudicia quae de Cluentio uidebantur facta subuertit: contrario uero exemplo censoriam notam, laudando censorem Africanum, qui eum quem peierasse conceptis uerbis palam dixisset, testimonium etiam pollicitus si quis contra diceret, nullo accusante traducere equum passus esset: quae quia erant longiora non suis uerbis exposui. [14] Breue autem apud Vergilium contrarii exemplum est:

at non ille, satum quo te mentiris, Achilles
talibus in hoste fuit Priamo.

[Aen. II 540 s. : Ma non così quell'Achille, da cui generato ti menti, / si comportò col nemico Priamo: (Alessandro Fo)

No, non Achille, colui da cui menti d'esser nato / fu così truce con Priamo nemico (Daniele Ventre)]

[15] Quaedam autem ex iis quae gesta sunt tota narrabimus, ut Cicero pro Milone: 'pudicitiam cum eriperet militi tribunus militaris in exercitu C. Mari, propincus eius imperatoris, interfectus ab eo est cui uim adferebat: facere **enim** probus adulescens periculose quam perpeti turpiter maluit: atque hunc ille summus uir scelere solutum periculo liberauit'; [16] quaedam significare satis erit, ut idem ac pro eodem: 'neque enim posset Ahala ille Seruilius aut P. Nasica aut L. Opimius aut me consule senatus non nefarius haberi, si sceleratos interfici nefas esset'. Haec ita dicentur prout nota erunt uel utilitas causae aut decor postulabit.

[17] Eadem ratio est eorum quae ex poeticis fabulis ducuntur, nisi quod iis minus adfirmationis adhibetur: cuius usus qualis esse deberet, idem optimus auctor ac magister eloquentiae ostendit. [18] **Nam huius quoque generis eadem in oratione reperietur exemplum:** 'itaque hoc, iudices, non sine causa etiam fictis fabulis doctissimi homines memoriae prodiderunt, eum qui patris ulciscendi causa matrem necauisset, uariatis hominum sententiis, non solum diuina sed sapientissimae deae sententia liberatum'. [19] **Illae quoque fabellae quae, etiam si originem non ab Aesopo acceperunt (nam uidetur earum primus auctor Hesiodus), nomine tamen Aesopi maxime celebrantur, ducere animos solent praecipue rusticorum et imperitorum, qui et simplicius quae ficta sunt audiunt, et capti uoluptate facile iis quibus delectantur consentiunt:** si quidem et Menenius Agrippa plebem cum patribus in gratiam traditur reduxisse nota illa de membris humanis aduersus uentrem discordantibus fabula, [20] et Horatius ne in poemate quidem humilem generis huius usum putauit in illis uersibus:

quod dixit uulpes aegroto cauta leon. [epist. 1,1,73]

Ἄϊνον Graeci uocant et αἰσωπέλου, ut dixi, λόγους et λιβυκοῦς, nostrorum quidam, non sane recepto in usum nomine, apologationem. [21] Cui confine est παροιμίας genus illud quod est uelut fabella breuior et per allegoriam accipitur: 'non nostrum' inquit "onus: bos clitellas".

[22] Proximas exemplo uires habet similitudo, praecipueque illa quae ducitur citra ullam translationum mixturam ex rebus paene paribus: 'ut qui accipere in campo consuerunt iis candidatis quorum nummos suppressos esse putant inimicissimi solent esse: sic eius modi iudices infesti tum reo uenerant.' [23] Nam parbole, quam Cicero conlationem uocat, longius res quae comparentur repetere solet.

[...]

[34] Ἀναλογίαν quidam a simili separauerunt, nos eam subiectam huic generi putamus. Nam ut unum ad decem, et decem ad centum simile certe est, et ut hostis sic malus ciuis. Quamquam haec ulterius quoque procedere solent: 'si turpis dominae consuetudo cum seruo, turpis domino cum ancilla: si mutis animalibus finis uoluptas, idem homini'. [35] Cui rei facillime occurrit ex dissimilibus argumentatio: 'non idem est dominum cum ancilla coisse quod dominam cum seruo, nec, si mutis finis uoluptas, rationalibus quoque': immo ex contrario: 'quia mutis, ideo non rationalibus'.